

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2022/1

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Boszoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
A hazatalálás történetei – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén (Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz)	9
TÓTH KÁLMÁN	
Kontinuitás a nyelvkérdésben? Kis János szuperintendens egy 1830-as cikkének kontextusai	35
S. LACZKÓ ANDRÁS	
A reklám helye A védegyleti agitáció és Garay János <i>Iparvédegyleti dala</i>	49

KRITIKAI LAPOK

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE	
Hagyatékfeltárás és újraértelmezés: Szendrey Júlia írásaik kontextusáról (GYIMESI Emese, <i>Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok</i> , Bp., Ráció, 2021 [Ligatura].)	73
SZAJBÉLY MIHÁLY	
Sajtó és női írás a 19. században, avagy egy kutatási irány eredményei és lehetőségei (<i>Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920</i> , szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2020 [Reciti konferenciakötetek, 9].)	79

FILLÉRTÁR

SZATMÁRI ÁRON		
Bogáti Fazakas Miklós 119. zsolttára	95	
BOGÁTI FAZAKAS MIKLÓS		
119. zsolttár	113	
A tanulmányok összefoglalói / Abstracts.....		129
A lapszám szerzői		133

Szajbély Mihály

Sajtó és női írás a 19. században, avagy egy kutatási irány eredményei és lehetőségei*

Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 9).

A nőemancipáció és a női irodalom népszerű kutatási témává vált nálunk az utóbbi két és fél évtizedben. Fábri Anna 1996-ban még joggal fogalmazhatott úgy a magyar nőírók 19. századi történetéről szóló könyvében, hogy e két egymással összefonódó kérdéskör vizsgálata Magyarországon évtizedeken át nem tartozott „a felkapott történetírói vállalkozások közé”.¹ Azóta viszont, aligha függetlenül az ő további gondolkodásra és részletes vizsgálódásokra ösztönző áttekintésétől, tematikus konferenciák, tanulmányok, doktori értekezések és könyvek sora foglalkozott a hosszú 19. század nőszerzőivel, miközben élénkké vált a nőemancipáció általános kérdéseinek hazai kutatása is. Az utóbbi területen folyó vizsgálódások ugyancsak 1996-ban vettek lendületet egy, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Hajnal István Kör és a Magyar P. E. N. Club védnöksége alatt szervezett nagyszabású konferenciával, melynek anyaga egy évvel később nyomtatásban is hozzáférhetővé vált.²

A Fábri Anna kezdeményezését folytató, a női irodalom 19. századi történetére irányuló kutatómunka terén az utóbbi évtizedben Török Zsuzsa vállalt egyre meghatározóbbá váló szerepet. Első, e témakörbe vágó tanulmánya 2011-ben látott napvilágot,³ s ettől kezdve mind szisztematikusabban foglalkozott a kérdéskörrel. Újabb írásaiba sikeresen integrálta a már jóval korábban megélénkült külföldi, mindenekelőtt angolszász kutatások eredményeit, szerkesztője volt a Gyulai Pál *Írónőink* című szövegéről szóló hagyományfrissítés-konferenciakötetnek,⁴ majd 2017-ben és 2019-ben két nagyobb tematikus tanácskozást szervezett. Az

* A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló, OTKA K 132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projektum keretében készült.

1 FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar író nők története két századforduló közt 1795–1905*, Bp., Kortárs, 1996, 5.

2 *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997.

3 TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, *Irodalomtörténet*, 2011/4, 475–489.

4 *Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2016.

előadók között maga is szerepelt, az elhangzottak nyomán született tanulmányokat kötetekbe⁵ rendezte.

A 2017-es konferencián tartott előadásában, Fábri Anna megállapításával összecsengően, abból indult ki, hogy amíg a női írás kutatásának Nyugat-Európában és Amerikában már több évtizedes hagyománya van, addig Magyarországon csak a közelmúltban élénkült meg az érdeklődés „a nők által létrehozott változatos szövegkorpusz értelmezése iránt”. Ráadásul amíg tőlünk nyugatabbra a kérdéskör kutatásának „az 1960–1970-es évektől kezdődően változatos elméleti és módszertani irányvonalai alakultak ki, s azóta már a feminista irodalomtudomány ideológiaközpontú vonulatának kritikája és továbbgondolása is megtörtént”, legújabbán pedig „a társadalmi-kulturális kontextus feltárásával együtt kívánják megérteni a női írást”, addig nálunk elmaradt „e komoly elméleti-módszertani alapozás”.⁶ Ami a nyugat-európai környezetbe helyezést illeti, abban az 1960-as évek végétől kezdve hangsúlyos szerephez jutott a tömegsajtó vizsgálata. Wohl Stefániáról szóló tanulmányában Török Zsuzsa is a mediális kontextusra figyelt, és azokra az új lehetőségek által generált módszertani problémákra hívta fel a figyelmet, amelyek a sajtóanyag egyre nagyobb arányú digitalizálása nyomán keletkeztek.

Az irodalom 19. századi médiatörténetére vonatkozó kutatások persze már korábban is hangsúlyozták az irodalom létmódjának alapvető megváltozását, az időszaki kiadványok elsődleges publikációs fórummá válását a könyvvel szemben, azonban az írónői életpályák vizsgálatának vonatkozásában elsőként Török Zsuzsa sürgette nagy nyomatékkal a médiumváltás figyelembevételét. S nemcsak azzal, hogy említett tanulmányában felhívta rá a figyelmet, hanem azzal is, hogy a 2019-es konferenciát a női írás és az időszaki kiadványok tematikus vezérelve köré szervezte. „A női írás kutatásának nemzetközi diskurzusában egyre több könyv hangsúlyozza az időszaki kiadványok szerepét, és értelmezi a modern irodalomnak és művészeteknek a kereskedelemmel és a reklám világával, valamint a korabeli társadalmi, politikai és tudományos problémákkal való összefüggéseit. Az interdiszciplináris módszertannal és a digitális tartalmak fokozott használatával élő kutatási irányzat (*periodical studies*) egyrészt meghatározott kulturális gyakorlatok működésébe, másrészt pedig annak a folyamatnak a megértésébe enged betekintést, amely során az időszaki kiadványokhoz kapcsolódó közösségek egyéb csoportosulásokkal, mozgalmakkal és szervezetekkel kerülnek érintkezésbe” – olvasható, illetve volt olvasható a konferencia felhívásában, amely sajnálatos módon ma már a rendező Irodalomtudományi Intézet honlapjának archívumában sem lelhető fel. Az idézett sorokból jól érzékelhető a felzárkózás szándéka a kurrens kutatási irányzatokhoz, és ez nem csupán annak mérlegelésére ösztönöz, hogy a konferencia nyomán született tanulmánykötet tanúbizonysá-

5 *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. Török Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019 (Reciti konferenciakötetek, 4); illetve a jelenleg tárgyalt kötet.

6 Török Zsuzsa, *A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után: Wohl Stefánia esete a The Scotsman-nal* = *Nőszerzők...*, i. m., 205–220, 205–206.

ga szerint az előadók mennyiben feleltek meg a szervezői elképzeléseknek, hanem annak – ha nem is teljességre törekvő – felmérésére, hogy mi történt Magyarországon a 19. századi női irodalom kutatása terén az elmúlt két és fél évtizedben, Fábri Anna kezdeményezése óta.

Ami az utóbbit illeti, e téren a leglátványosabb eredmény az irodalomtörténet korábban kanonizálódott, hagyományos vizsgálódási területének a tágulása. Kétféle értelemben: egyrészt az autonóm esztétikai kérdésfelvetéseket háttérbe szorítva a figyelem a kor irodalmának létmódjára, társadalomtörténeti kontextusára irányult, másrészt a korábban „férficentrumú” irodalomtörténetírás, elsősorban a fiatal és középnemzedékbe tartozó kutatóknak köszönhetően, figyelni kezdett a kor női szerzőire. Az irodalom létmódjának kutatása persze már korábban, a kultúratudományos fordulatnak köszönhetően erőteljessé vált az irodalomtudományos vizsgálódások területén, a nőírók és női irodalom kutatásában azonban egyértelmű primátushoz jutott. A médiaközeget középpontba állító konferenciafelhívásában Török Zsuzsa is, nagyon tudatosan, ezt az irányt erősítette: „Az elsődleges megjelenési közeg vizsgálata tehát a szövegek autonóm esztétikai entitásként való felfogása helyett a kulturális párbeszédben való részvételüket világíthatja meg.”

A *műről* annak *keletkezésére és beágyazottságára* áthelyeződő kutatói tekintet annak hallgatólagos belátását is jelzi, hogy a korábban figyelemre alig méltatott női szerzők tevékenységének immár előrehaladott feltárása – noha nemzetközi szinten éppen ez a feminista irodalomkritika egyik, bár sokat bírált célkitűzése⁷ – mindeddig nem hozott módosulást a 19. századi magyar irodalom szövegekánónjában. Nem sikerült (újra)felfedezni egyetlen olyan szerzőt sem, akinek az életműve, vagy akár csak egyetlen munkája Berzsenyi vagy Arany, Jókai vagy Mikszáth, Komjáthy vagy Vajda János, Gozdu Elek vagy Bródy (sorolhatnám!) szövegei mellé emelhetőnek és így esztétikai vizsgálódásra érdemesnek bizonyult volna. Ha pedig a kutatói figyelem kivételes módon mégis művekre irányult, azok érdekessége és fontossága csak társadalomtörténeti dokumentumokként mutatkozott. Így történt ez még az olyan, az irodalom rejtett önértékeire egyébként kifejezetten érzékeny irodalomtörténész esetében is, mint Margócsy István, aki egyik esszéjében nők által írt regényeket elemzett, de a cselekményekből levonható emancipációs tanulságok mellett az esztétikai teljesítményeket, pontosabban azok gyengéit csak néhány ironikus félmondatban érintette.⁸ Ami a most megjelent kötetet illeti, kevésbé ironikus hangon, de Mikos Éva is társadalomtörténeti dokumentumokként érinti Kuliffayné Beniczky Irma regényeit, és Mlakár Zsófia

7 BOZSOKI Petra, *A honleányság mint női emancipáció: Kánya Emilia alakja és munkássága*, doktori értekezés, Pécs, 2020, 7, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/24005/bozsoki-petra-phd-2021.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

8 MARGÓCSY István, *A lemondás regényei: Nőírók regényei a XIX. század második felében*, Élet és Irodalom, 2016/27, 13.

sem önálló esztétikai értéküket bizonygatva emelte tanulmányába Herman Ottóné Borosnyay Kamilla szépprózai munkáit.⁹

Az esztétikai teljesítmény hiányosságainak csöndes belátására utal, hogy a kor nőíróinak alkotásai közül csak faktuális szövegek – naplók és emlékiratok, levelek, nőemancipációs kérdésekről szóló publicisztikák, vitacikkek¹⁰ – láttak napvilágot új kiadásokban, míg a belletrisztikai munkák változatlanul korabeli megjelenési helyeiken érhetőek el csupán. Az egyetlen kivétel Szendrey Júlia, akinek költeményes és prózai munkái, kéziratban maradt műveivel kiegészülve, a teljesség igényével készült, jegyzetekkel ellátott gyűjtemények formájában váltak nemrég olvashatókká.¹¹ A példaszerűen gondozott szövegkiadások kísérő tanulmányaiban azonban Gyimesi Emese sem törekedett arra, hogy Szendrey Júlia munkáit beemelje a 19. századi magyar irodalom szövegtárába, célja sokkal inkább a Petőfi hajdani hitvesét övező előítéletek és sztereotípiák felülírása, életművének és tevékenységének a kor kontextusában való elhelyezése volt. Ugyanez a szándék vezérelte a szövegkiadásokkal párhuzamosan készült és azóta könyvformában megjelent doktori értekezését is.¹²

A hosszú 19. század szövegtárája tehát nem gazdagodott az elmúlt negyedszázadban. Bebizonyosodott viszont, hogy – Gyimesi Emesét idézve – „[a] kánonközpontú, klasszikus irodalomtörténeti horizontból nézve érdektelennek tűnő szövegek [...] rendkívül izgalmassá válhatnak, ha olyan szempontrendszerrel közelítünk hozzájuk, amely figyelembe veszi az írás használatának kontextusait”.¹³ A nőírók korabeli beágyazottságára irányuló tekintet új problémákhoz és új problémamegoldásokhoz vezetett. Világossá vált, hogy a nők elsősorban nem könyvet, hanem újságot író íróként, különböző időszaki kiadványok munkatársaként, fordítóként, szerkesztőként voltak sikeresek. Tisztázódott az is – és ezt meggyőzően vezette le Bozsoki Petra doktori értekezésében –, hogy sikerüket nem a hagyományos női szerepkör látványos elutasításának és a genderszempontról provokatív

9 MIKOS Éva, *Egy nemesasszony esete a popularitással: Kuliffayné Beniczky Irma útja a regényírástól a kalendáriumszerkesztésig = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 245–272; MLAKÁR ZSÓFIA, *Herman Ottóné Borosnyay Kamilla ollója: Publikációs gyakorlat és lapkivágatok = Uo.*, 273–296.

10 KÁNYA Emília, *Réges-régi időről: Egy 19. századi írónő emlékiratai*, szerk. FÁBRI Anna, Kiss Bori, Bp., Kortárs, 1998; *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999; *A nő és hivatása, II, Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter, Bp., Kortárs, 2006; M. HRABOVSKY Júlia, *Ami elmúlt: Visszaemlékezések életemből*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Helikon, 2001; „...kacérkodni fogok veled.”: *Slachta Etelka soproni úrialeány naplója, 1838–1840*, kiad. KATONA Csaba, Győr, Mediawave, 2004; „Azért én önnek sem igent, sem nemet nem mondtam.”: *Válogatás Slachta Etelka és Szekrényessy József leveleiből*, kiad. KATONA Csaba, Győr, Mediawave, 2008; TÖRÖK Zsuzsa, *Wohl Janka Gyarmathy Zsigáné Hory Etelkának írt levelei*, Lymbus: Magyarágtudományi forrásközlemények, 2019, 615–629.

11 SZENDREY Júlia *Összes verse*, szerk. GYIMESI Emese, Bp., Kortárs, 2018; SZENDREY Júlia *Elbeszélései és meséi*, szerk. GYIMESI Emese, Bp., Szendrey Júlia-kutatás, 2021.

12 GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*, Bp., Ráció, 2021 (Ligatura).

képviselőtének köszönhatték, hanem a körön belüli lehetőségek kihasználásának és az olvasók igényeire figyelő tágitásának. Így lehetett sikeres az általa vizsgált Kánya Emília, de ugyanez a következtetés levonható a Wohl nővéreknek Török Zsuzsa¹⁴ vagy Jósika Júliának a korábbi kötetben Szilágyi Zita Mária,¹⁵ a mostaniban Kerpics Judit¹⁶ által vizsgált pályafutása nyomán is. A szabályt erősítő kivétel, amint erre Mátay Mónika nyomán Bozsoki Petra rámutatott, a hagyományos elvárásokon gátlástalanul és provokatív módon túllépő Apraxin Júlia atipikus és botrányoktól övezett pályafutása.¹⁷

A társadalmi elvárások felrúgása helyett a hozzájuk való józan alkalmazkodás annak tulajdonítható, hogy a kor nőíróinak többségét nem valamiféle emancipációs hevület, hanem a megélhetés kényszere vezérelte. Kánya Emília, a monarchia első női lapszerkesztője esetében Török Zsuzsa már korábban felhívta a figyelmet az anyagi motiváció elsődleges voltára.¹⁸ Bozsoki Petra e tényt már evidens kiindulópontként kezelte, a honleányi szerepkör kérdését középpontba állítva pedig a *Családi Kör* sikerének speciális okaira talált rá.¹⁹ A nőkkel szembeni elvárások hazafiasra hangolása természetesen jóval korábban, már a reformkorban megkezdődött. Fazekas Júlia úgy fogalmazott a nőemancipáció kérdéseit az 1830-as és 40-es évek divatlapjaiban vizsgáló tanulmányában, hogy „a nők jelentőségét főként a nevelésben látták; [...] a nők úgy lehetnek a haza igaz honleányai, ha azért művelik magukat, hogy a nemzeti irodalmat képesek legyenek továbbadni”.²⁰ Bozsoki szerint e honleányi szerepkört az üzleti haszonra törekvő tömegsajtó a saját érdekeinek megfelelően értelmezte át a század második felében, így válhattak a nőírók komoly tényezőkké a kor irodalmi és sajtópiacán.

Az átértelmezés valójában tágitást és aktualizálást jelentett. Kánya Emília a nemzeti nevelést egy sok női munkatársat foglalkoztató, a nők speciális érdeklődését kielégíteni törekvő, a személyre szóló kommunikációt a lap stratégiájába beemelni képes, jól szerkesztett és aktuális kérdésekre reflektáló folyóirat origójává alakította. Lapja ennek köszönhetően maradhatott két évtizeden át komoly tényező a magyar sajtópiacon, egészen az 1870-es évek végéig, a honleányi szerepkör tömegolvasók számára érdektelenné válásáig. Bozsoki Petra kontrollpéldája

13 Uo., 196.

14 TÖRÖK, A női írás kutatásának módszertana..., i. m.; Uő., A Wohl-nővérek emancipációja: Társadalomtörténeti megközelítés hosszsmetszetben, Aetas, 2015/1, 87–115.

15 SZILÁGYI Zita Mária, Egy tudósítónő Brüsszelből: Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége = Nőszerzők..., i. m., 185–204.

16 KERPICS Judit, Elmevirágkertet növelni: Jósika Júlia és a normatív igényű újságírás = Nők, időszaki kiadványok..., i. m., 229–244.

17 MÁTAY Mónika, Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből, Médiakutató, 2009/4, https://mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia; BOZSOKI Petra, Bővülő értelmiségi szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról, Irodalomismeret, 2019/3, 52.

18 TÖRÖK, Kánya Emília szerkesztői és írói pályája..., i. m.

19 BOZSOKI Petra, A nőreprezentáció mint piaci tényező: A Családi Kör sikere és megszűnése = Nők, időszaki kiadványok..., i. m., 167–190.

20 FAZEKAS Júlia, Olvasó honleányok, bajszos írónők: Nők a reformkori divatlapokban = Uo., 63–87, 73.

a Wohl nővérek 1873-ban indult és egészen a 20. század elejéig sikeres folyóirata (*Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*), mely már nem annyira nevelni, mint inkább szórakoztatni igyekezett olvasóit.

Azt, hogy a nők által irányított és női közönséget megszólító sajtó valóban komoly üzleti tényezőt jelentett a század második felében, Mészáros Zsolt tanulmánya igazolja.²¹ Az Athenaeum Kiadó- és Nyomdavállalat szerencsés módon fennmaradt iratanyagának a vizsgálatából kiderül: a vállalkozás gazdái jól érzékelték a piaci rést, és a kezdeti problémák ellenére következetesen dolgoztak azon, hogy betöltéséhez megtalálják a megfelelő formát és személyt. Ez vezette őket a Wohl nővérekhez, s az általuk kimunkált lapkoncepcióhoz. A több évtizeden át tartó sikeres működés mögött tehát egyfelől kemény üzleti elvárások, másfelől azoknak megfelelni képes, az olvasók aktuális elvárásaira érzékeny szerkesztői tevékenység állt. A Czeferner Dóra által tanulmányozott első hazai feminista folyóirat, *A Nő és a Társadalom* 20. század eleji iratanyagából pedig kiderül, hogy a rentabilitás szempontja még egy olyan lapnál is megkerülhetetlen volt, amelyet nem valamely piaci szereplő, hanem a *Feministák Egyesülete* adott ki, közösen a *Nőtisztviselők Országos Egyesületével*.²² Mindez igazolja Bozsoki Petra tanulmányának végkövetkeztetését: „Hajlamosak vagyunk úgy elbeszélni bármely eszme (például a női emancipáció) vagy társadalmi változás (például a nemi szerepek formálódásának) alakulását, mint önös érdektől mentes, tiszta elköteleződés eredményét. A *Családi Kör* története nem ezt igazolja: népszerűségének és megszűnésének okai azt tükrözik, hogy a nemi viszonyokról szóló diskurzus centrumba emelése, a női szerepek elemeinek bővítése, a nemi meghatározottságból adódó korlátok szabadabbá, változatosabbá tétele nem volt mentes a piaci szempontoktól, ezért nem is lehetséges őket a tőkés viszonyok logikájától függetlenül értelmezni.”²³

Ugyancsak anyagi kényszer motiválta Vachott Sándorné Csapó Máriát, amikor férje munkaképtelenné válása, majd elhunytja után barátai és pártfogói, elsősorban Eötvös József biztatására és támogatásával megindította az *Anyák Hetilapja* című vállalkozását. Az ő lapszerkesztői tevékenysége azonban nem bizonyult sikeresnek, és nem bizonyultak szerencsésnek későbbi próbálkozásai sem, noha rövid életű lapok egész sorával kísérletezett. Török Zsuzsa róluk szóló tanulmányában a tőle megszokott alapossággal mutatta be az egyes vállalkozások létrejöttének körülményeit és szerkesztői koncepcióját, arra azonban nem adott választ, hogy végső soron mi lehetett az oka az olvasók érdektelenségének. Eötvös József az *Anyák Hetilapja* bukásának okát még abban látta, hogy politikamentes tartalmat kínált egy olyan időszakban (1860–1861, októberi diploma, provizórium), amikor minden szem a politika felé fordult. Török Zsuzsa e magyarázatot nem tartja kielégítőnek, de a lehetséges okok között keresgélve nem jut konkrét eredményre.

21 MÉSZÁROS ZSOLT, „*Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.*”: A Magyar Bazár (1866–1904) szerkesztői és kiadói hátteréről az Athenaeum iratanyaga alapján = *Uo.*, 209–226.

22 CZEFERNER DÓRA, *Schwimmer Rózsa lapszerkesztői tevékenysége 1907–1913 között* = *Uo.*, 335–357.

23 BOZSOKI, *A nőreprezentáció mint piaci tényező...*, i. m., 189–190.

A jelek szerint nem jó helyen tapogatózott a kiadó sem, amikor a problémát a cím által behatárolt, szűk olvasóközönségben látta, mert az *Anyák Hetilapja* megszűnte után ugyancsak Vachottné szerkesztésében megjelentetett *Szünórák* című, immár az egész családnak szánt lap sem bizonyult sikeresnek.²⁴ A sorozatos kudarcok okaihoz valószínűleg komparatív eszközökkel, a Kánya Emília és a Wohl nővérek sikeres vállalkozásaival való összehasonlítás nyomán lehetne közelebb jutni; e vizsgáladásoknak egyébként Bozsoki Petra disszertációja és Török Zsuzsa korábbi, a Wohl nővérekről szóló tanulmányai már megteremtették a kiindulópontját.

Nagyon érdekes és tanulságos az a pályakép, amelyet Mikos Éva rajzolt Kuliffayné Beniczky Irma szintén anyagi okok motiválta irodalmi pályafutásáról. Az ő hősnője is kitartóan kereste a közönség érdeklődével találkozó tevékenységi területet, míg a kevésbé sikeres regényírástól és a rövid életű lapok szerkesztésétől a fordítói munkán és a speciálisan nőknek szóló tanácsadók közrebecsátásán át eljutott *A Magyar Nők Házi Naptára* című kalendáriumig. Ez végre találkozott az olvasók érdeklődésével; 1868-tól egészen 1902-ben bekövetkezett haláláig szerkesztette, és a vállalkozásban rejlő potenciál akkor még korántsem merült ki: a kalendárium Cserhalmy Irén gondozásában egészen 1911-ig megjelent.²⁵ Nem kevésbé érdekes Herman Ottóné Borosnyay Kamilla pályafutása sem, melyet Mlakár Zsófia egy nagyon sajátos forráscsoport, a saját és a férje lapokban megjelent munkáinak a kivágataiból összeállított albumok nyomán tekintett át. S ha elemzése középpontjában nem is az anyagi szempontok állnak, egy félmondatban megjegyezte azért, hogy a kiadóival váltott levelek tanúbizonysága szerint „a megjelenő versek és rövid írások anyagi önállóságot is adtak a tollforgató Borosnyay Kamillának”.²⁶

Jósika Júlia irodalmi pályáját viszont egyértelműen az anyagi kényszer motiválta. A brüsszeli emigráció viszonyai közepette a lapszerkesztői tevékenység szóba sem jöhetett, így férje regényeit fordította német nyelvre, és – mintegy a női házimunka meghosszabbításaként – csipkeboltot nyitott. Emellett nőknek szóló magyarországi lapok, a *Nővilág* főmunkatársaként, a *Divatcsarnok* állandó szerzőjeként igyekezett érvényesülni. Kerpics Judit tanulmányából kiderül, hogy a *Nővilág*ot Heckenast Gusztáv az ugyancsak általa kiadott *Vasárnapi Ujság* nőknek szóló párjaként képzelte el. Közönségként így elsősorban a középosztálybeli nőkre számíthatott, míg a *Divatcsarnok* mögött Kerpics inkább „főrangú hölgyközönséget” valószínűsít. Jósika Júlia, „aki emigráns magyar íróként a Nyugat-Európa és Magyarország közti kétirányú kulturális transzfer áramoltatásával szerzett magának nevet”,²⁷ Brüsszelből keltezett, a párizsi divatról szóló tudósításaival, életvezetési és kertészeti tematikájú tanácsadó cikkeivel mindkét lap fontos szerzőjévé vált. A *Nővilág* 1859-re szóló előfizetési felhívásában már egyenesen Jókai

24 TÖRÖK Zsuzsa, *Női szerepek és lapszerkesztés: Vachott Sándorné dilemmái = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 191–208.

25 MIKOS, i. m.

26 MLAKÁR, i. m., 291.

27 KERPICS, i. m., 233.

Móréval azonos nagyságú betűkkel szedte a nevét. Népszerűségének okait keresve Kerpics Judit az emigráns író nő alkalmazkodóképességére figyelte fel. Arra, hogy a középosztálybeli nőknek szánt *Nővilág*-beli cikkek egészen más modorban íródtak, mint a *Divatcsarnok*ban megjelent, arisztokrata hölgyeknek szóló írások. Szerzőjük a piaci siker érdekében igazodott közönsége feltételezett elvárásaihoz. Mégis hű maradt önmagához, olvasóit mindkét lapban nevelni igyekezett, és mindig ugyanazt az erényt, a mértékletesség és józanság alapelvét képviselte, még ha a kétféle olvasóközönséget eltérő módon szólította is meg.

A 19. századi írónők tevékenységét tehát gyakran determinálták anyagi megfontolások. Sárai Szabó Katalinnak a női munkavállalás történetét a 19. század második felétől a 20. század elejéig áttekintő nagyon alapos tanulmányából kiderül, hogy ez a motiváció korántsem csupán az irodalom területén jelentkezett: „A női munkavállalást alátámasztó érvek közül minden korszakban a legfontosabb a gazdasági helyzet előidézte kényszerűség volt.”²⁸ Nagy forrásanyagot mozgató elemzése nyomán világossá válik, hogy az e kényszernek való megfelelés csak a középosztályhoz tartozó nők számára jelentett problémát. Az alacsonyabb társadalmi rétegek esetében természetes volt, hogy a nők pénzkereső munkájukkal (mint napszámosok, cselédek, gyári munkásnők stb.) hozzájárulnak a család fenntartásához. A középosztály asszonyai és férjezetlen leánygyermekai azonban a családfő keresetéből éltek, a nők feladata pedig a házi teendők ellátása, a gyereknevelés, a családfenntartó kiszolgálása, a családi harmónia biztosítása volt. Sárai Szabó Katalin sok és sokféle forrást mozgatva írja le azt a folyamatot, ahogyan a polgári családok nőtagjainak munkavállalása lassanként legitimé vált a század folyamán. Úgy látta, a munkavállaló nők számára lehetségessé váló pályákat a családban hozzájuk kötődő attitűdök alapján jelölték ki, azaz „a családban betöltött szerepeket kiterjesztették társadalmi méretekre, így válhatott számos szakma nőivé, úgymint a tanítónői, a hivatalnoki vagy egyes művészi pályák. Nem véletlenül lettek a középosztályi nők számára ezek az elfogadható kenyérkereső hivatások.”²⁹

Gyulai Pál nőírókról szóló írásának az az engedménye tehát, hogy számukra az irodalmi munkálkodást a családi életben betöltött szerepükkel harmonizáló területeken, így a társalgáshoz közel álló műfajokban (útirajzok, tárcák), valamint a gyermekeknek szóló irodalom terén megengedhetőnek tartotta, sőt javallotta,³⁰ nem tekinthető eredetinek és egyedinek. Valójában a Sárai Szabó Katalin által leírt, közvélekedést tükröző legitimációs elv mentén igyekezett szabályozni a lapokban egyre nagyobb számban jelentkező, középosztályba tartozó nők irodalmi tevékenységét. Javaslatok sok esetben egybeesett a korabeli gyakorlattal: a nőírók közül jó néhányan eleve a Gyulai által megjelölt területeken mozogtak. Gulyás Ju-

28 SÁRAI SZABÓ Katalin, „Melléke van a kenyérünknek.”: A női munkavállalásról szóló diskurzus a 19. század második felében és a 20. század elején = *Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 299–333, 316.

29 *Uo.*, 305.

30 GYULAI Pál, *Írónőink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok: 1851–1861*, Bp., MTA, 1908, 286–287.

dit Andersen meséinek korai magyar recepciójáról szóló tanulmányából kiderül, hogy a reformkor névtelen fordítói, illetve a fiatal Beóthy László után az 1850-es években már elsősorban nők, Szendrey Júlia és Csengery Róza foglalkoztak a dán meseíró munkáinak magyar nyelvre való átültetésével. Idéz egy magánlevelet is, melyből kitűnik, hogy Róza férje, Csengery Antal azért támogatta felesége fordítói tevékenységét, mert remélte, mire kislányok három-négy évesek lesznek, már jókora kötet mese áll majd rendelkezésére. „Ha irodalommal foglalkozik, minden nőnek ilyes dolgokkal kellene foglalkoznia” – summázta véleményét az elégedett családapa.³¹

Andersen-fordításait, amint ez hűgának írott leveléből kiderül, Szendrey Júlia fiának szánta születésnap ajándékkul.³² Azok a Gyimesi Emese által bemutatott levelek pedig, amelyeket Horvát Attila írt édesanyjának, ugyancsak megerősítik, hogy az ő meseírói és fordítói tevékenysége is „családi használatú irodalomként” bontakozott ki.³³ A megjelent kötetet végül mindhárom gyermekének dedikálta. A nyilvánosság számára ez a gesztus családszociológiai mivoltának hangsúlyozását jelentette, ami Gulyás Judit meglátása szerint „[k]ülönös jelentőséget kap egy olyan nőtől, akit a közvélemény leginkább feleségi mivoltában ítél meg és el”.³⁴

A Csengery Antal által magánlevélben, Gyulai által nyilvánosan kijelölt szűk kör – melynek határai egyébként már az 1840-es évek végétől formálódtak³⁵ – megfelelő kiindulópontot és fokozatosan tágítható, bár problémáktól korántsem mentes keretet jelentett az irodalmi alkotómunkával foglalkozó nők számára. Ami a problémákat illeti, sokatmondó Szendrey Júlia egyik novellája, melyben Gyulai nőírókról szóló cikkére reflektált.³⁶ A novella főhőse példás családanya és háziasszony, csak napi munkájának elvégzése után vonul el félreeső szobácskájába, ahol szépirodalmi olvasmányokkal mulattatja magát, ezekből kifogyva férje tudományos könyveire fanyalodik, bennük váratlanul örömet leli, tudós házastársa segítségével képezi magát, s kezdetben csak maga számára készült feljegyzései hamarosan publikálható írásokká válnak. Szinte észrevétlenül, a ház körüli feladatok hiánytalan ellátásával szimbiózisban válik írónővé, az alkotómunkában lelt öröme és megelégedése pedig hozzájárul a harmonikus családi élet biztosításához. Az önéletrajzi ihletettséget nyilvánvaló. Gyimesi Emesétől tudjuk, gyermekeiktől Szendrey Júlia azért kapott elismerést, „mert a tollat és a főzőkanalat egyaránt jól forgatja”.³⁷ A családanyai szerepkörbe a novellában is mindenki öröme integrálódik az alkotó tevékenység – egészen addig, amíg meg nem jelenik Gyulai Pál nőírókról szóló írása a *Pesti Napló*-ban. Mert ennek folytatásait olvasva

31 GULYÁS Judit, *Andersen meséinek magyar recepciója (1840–1858) = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 91–131, 111.

32 *Uo.*, 119.

33 GYIMESI, Szendrey Júlia irodalmi pályafutása..., i. m., 228.

34 GULYÁS, i. m., 121.

35 GYIMESI, Szendrey Júlia irodalmi pályafutása..., i. m., 161–168.

36 SZENDREY Júlia, A „Pesti Napló” 61. 62. és 65-dik száma = Sz. J., *Elbeszélései és meséi...*, i. m., 70–86.

37 GYIMESI, Szendrey Júlia irodalmi pályafutása..., i. m., 230; vö. *Uo.*, 221.

a férj hirtelen problematikusnak érzi felesége írói voltát, neheztelését érzékelve az asszony gyötrődni kezd, háziasszonyi teendőit ellátni képtelen, vége a családi harmóniának. A novella éle egyszerre irányul Gyulai és a bornírt házastárs ellen, újabb lehetséges motivációval egészítve ki Szendrey Júlia viszonyának megromlását második férjével, Horvát Árpáddal.

Szendrey Júlia írói indulását a reformkor végén még az anyagi szempont befolyásolta, hiszen első férjével az irodalmi piacról kellett megélniük.³⁸ Horvát Árpáddal kötött házassága után erre a bevételre már nem volt égető szüksége. Ez magyarázhatja, hogy több évig nem publikált, Andersen-fordításainak elkészítése pedig – Csengery Rózához hasonlóan – már belesimult családanyai teendői közé. A következő Andersen-fordító, Vachott Sándorné Csapó Mária tevékenységét viszont, amint ez Török Zsuzsa imént már érintett tanulmányából kiderül, ismét csak a megélhetés kényszere motiválhatta. Domokos Mariann-nak az 1860-as évek Grimm- és Andersen-mesefordításairól szóló tanulmánya³⁹ ugyan e szempontot nem hangsúlyozza, nagy erénye viszont, hogy Vachottné fordításait a 19. századi magyar gyermekirodalom alakulástörténetének, illetve saját, e területen kifejtett teljes tevékenységének a kontextusában tárgyalja. Írása világossá teszi, hogy Vachottné is inkább kitölteni, mintsem megkérdőjelezni igyekezett a Gyulai által kijelölt nőírói szerepkört. Tevékenységét összehangba hozta a nemzeti nevelés elvárásaival, ennek köszönhette Eötvös József támogatását. Pályáját Domokos Mariann konzervatív irányvonalúnak nevezi,⁴⁰ ez azonban csak mai perspektívából látszik így, valójában említett pályatársaihoz hasonlóan kreatív módon, bár nem mindig sikeresen mozgott a kor által biztosított keretek között.

Azok a szerepkörök, amelyeket Gyulai nevesített, és amelyekbe mintegy belépést engedélyezett a nők számára az 1850-es évek végén, középpontban a családi harmóniát biztosító, gyermekeit nemzeti szellemben nevelő honleányéval, a reformkor folyamán formálódtak ki. A 18–19. század fordulóján még nem ilyen járulékos alapon határozták meg a nők társadalmi hivatását. Olyan tulajdonságokkal ruházták fel őket, amilyenekkel férfiak nem rendelkeztek, és olyan szerepkört írtak körül számukra, amelyet betölteni férfiak nem voltak képesek. Balogh Piroskának a korábbi konferenciakötetben megjelent kiváló tanulmányából⁴¹ az derül ki, hogy a szépséget és szenzibilitást egész lényében megtestesítő, a művészeti alkotások irányában a férfinál befogadóként és alkotóként is érzékenyebb nő képe már Szerdahelyi Alajosnál megformálódott. És kiderül, hogy a női olvasók felé fordulás Schedius Lajosnál sem „pusztán egyfajta nemzetnevelési stratégia vagy marketingfogás, hanem kifejtett és a német romantika feminitás-fogalma felől

38 *Uo.*, 89–96.

39 DOMOKOS MARIANN, *Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom: Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években = Nők, időszaki kiadványok...*, i. m., 133–163.

40 *Uo.*, 136.

41 BALOGH PIROSKA, *Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban = Nőszervezők...*, i. m., 15–30.

42 *Uo.*, 25.

közelíthető program része lehetett”.⁴² Ugyanakkor a gondolatmenet Schediusnál már praktikus gellert kapott: az így felfogott női habitus különösen alkalmas arra, hogy környezetét érzékennyé tegye a szépség iránt. E gondolat jegyében tűnik fel nála a pedagógia úgy, mint a „speciálisan női hivatás lehetősége”.⁴³

A mostani kötetben két tanulmány vizsgálja a századfordulót követő időszakot: Bódi Katalinnak a *Hébe* című, az 1820-as években megjelent almanach nőképeről szóló, és Bodrogi Ferenc Máténak az *Aurora* és az *Uránia* nőideálját megvilágító írása. Míg Bódi Katalin inkább bemutat, leír, rendszerez, és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Igaz Sámuel kiadványa esetén „nem beszélhetünk programszerűen kidolgozott nőképről”,⁴⁴ addig Bodrogi Ferenc Máté nagyobb összefüggésekre figyelő értelmezéséből, az általa vizsgált sajtótermékek vonatkozásában, ennek éppen az ellenkezője derül ki. Gazdag szakirodalmi ismereteken nyugvó gondolatmenetének kiindulópontja szerint a női szenzibilitásra épülve alakult ki a csinosodás és csiszoltság programja, melyben a „női princípium” a „vad férfias erényekkel” szemben a civilizálódás letéteményeseként és protagonistájaként mutatkozik. Megformálódott a gyengéd női érzületek, a tapintat, a finomság, a figyelmesség kultusza, „a durva férfiasság számára is utat mutatva választékoságával és szelídségével”.⁴⁵ A két periodikum részletes elemzését követően Bodrogi Ferenc Máté vázolta azt a folyamatot, melynek során a Balogh Piroska által leírt filozófiai és esztétikai megfontolások gyakorlati útra terelődtek. A női szenzibilitás fel- és elismerése olyan hétköznapi szerepkörök kijelöléséhez vezetett, amelyeket férfiak ugyan nem tudtak betölteni, de amelyeknek nők általi betöltése csupán hozzájárulást jelentett a férfiak által végzett nagyfontosságú szerepkörök sikeres betöltéséhez – azaz létrejött a honleányságnak a század rákövetkező évtizedeiben meghatározóvá váló, folyamatosan alakuló, de létrejöttének pillanatától kezdve mindig praktikus megfontolások által formált és járulékos tevékenységi területe.

*

A hosszú 19. század női irodalmának feltárása tehát nagy lendülettel indult el Fábri Anna kezdeményezését követően, és e munka mindmáig nem veszített intenzitásából. Legújabb eredménye a most megjelent konferenciakötet, melyből az is kiolvasható, hol tartanak a témakörre vonatkozó kutatások Magyarországon. A sajtóközegre irányított kutatói tekintet nyomán született interpretációk tanúbizonyossága szerint a nyugat-európai mintát követő kontextusvizsgálat nagyon termékeny elemzési szempontnak bizonyult. A továbbiakat illetően – elismerve, hogy a forrásfeltárás még nem fejeződött be – a női irodalomnak még több kör-

43 Uo., 27.

44 BÓDI Katalin, „Hasson e' név most is a' szép Nem' szivébe: A Hébe almanach nőképe = Nők, időszaki kiadványok..., i. m., 13–29, 29.

45 BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora (és az Uránia) nőideáljáról: Honleányok és polgárleányok, hitvesek és Fannik = Nők, időszaki kiadványok..., uo., 31–62, 32.*

nyezeti elemet megkülönböztető, újabb szempontra figyelő kontextuális értelmezését látom a legfontosabb feladatnak.

Ehhez mindenekelőtt annak tudatosítása szükséges, hogy az írói, újságírói és szerkesztői tevékenységek összeérő, de egymást nem fedő tevékenységi formák, így azokat elkülönítve, ugyanakkor egymás kontextusában célszerű vizsgálni. A kor írói szinte kivétel nélkül újságot író írók voltak, könyveik anyaga először tárcaregények és elbeszélések, egyéb sajtóközlemények formájában látott napvilágot. Többségük az írói munka mellett újságírói munkát végzett, a megélhetés érdekében. Volt, aki hosszabb-rövidebb ideig szerkesztőként dolgozott. De írói munkát újságírók is végeztek, lapjuk belletrisztikai anyaggal való folyamatos ellátását szolgálva. Esetenként az ő tevékenységük nyomán ugyancsak születtek könyvek, de ez az irodalmi anyag alig emelkedett túl a napi lektűrön, s nem vált a magas irodalom részévé. Erre a szempontra egyébként Mikos Éva is felhívta a figyelmet, amikor Kuliffayné Beniczky Irma pályáját áttekintő írása végén úgy összegzett, hogy „[é]lete és műve arra példa, hogy a 19. század második felében lehetett valaki úgy is író, hogy nem vált művésszé”.⁴⁶

A 19. század új médiuma, a sajtó tehát nem homogenizálta, hanem éppen ellenkezőleg, a sajtópiac tarkasága, az egyes lapokon belüli szerepkörök sokfélesége által kaleidoszkópszerűen változó összetételű környezetekkel vette körül azok tevékenységét, akik valamilyen módon hozzájárultak a működéséhez. A nők és férfiak irodalmi tevékenysége is kölcsönös kontextust teremtett egymás számára. A nő történeti vizsgálódásoknak erre különösen figyelniük lenne érdemes, de mindig annak tudatában, hogy nők és férfiak valamennyien a közös mediális környezet által meghatározott lehetőségek közepette dolgoztak. Ami a nőírók tevékenységére fókuszálva derül ki irodalom és sajtó viszonyáról, az nem szükségképpen nőspecifikus. Az irodalmi mezőn végzett különféle tevékenységek nem feltétlenül a nő/férfi választóvonal mentén alakultak, és az irodalmi mező egyik területén elért siker a férfiak számára sem jelentett automatikus sikert a másikon.

Nagyon világosan demonstrálják ezt Török Zsuzsa pár éve elvégzett statisztikai vizsgálódásai, melyek – kilépve a nő történet zárt köréből – arra világítanak rá, hogy a 19. század második felében megjelent szépirodalmi lapok szerkesztőinek mindössze 4%-a (Arany János, Vajda János, Tolnai Lajos és Kiss József) sorolható a kor ismert és kanonikus szerzői közé. Ez pedig, megfogalmazása szerint, „az írói és szerkesztői szerepek rendkívül alacsony összekapcsolódását mutatja a vizsgált időszak kanonikus szerzőinél. Az alacsony részvétel és a vállalkozások rövid időtartama (kivétekként *A Hét* említendő) az irodalmi piac irányításában való alacsony részvételt mutatja”.⁴⁷ A statisztikai vizsgálódások során kiderült az is, hogy az irodalom szervezeti és gazdasági működését meghatározó 96%-os többség soraiban többnyire férfiak dolgoztak, a női szerkesztők aránya mindössze

46 MIKOS, *i. m.*, 272.

47 TÖRÖK ZSUZSA, *Folyóirat-irodalom a 19. század második felében: A Vasárnapi Újság sajtóbiográfiaja alapján*, Alföld, 2011/3, 48.

11%. Ettől az aránytól függetlenül azonban a nők és férfiak között egyaránt voltak nagyon sikeresek, kevésbé sikeresek vagy éppen sikertelenek.

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően a női szerkesztők közül sokakról már nagyon sok mindent tudunk. Csak néhány példát említve, Kánya Emíliáról és Schwimmer Rózsáról doktori értekezések születtek (Bozsoki Petra, Czeferner Dóra), a Wohl nővérekről több komoly tanulmány szól (Török Zsuzsa, Mécsáros Zsolt), és még a náluk jóval kevésbé sikeres Vachott Sándorné szerkesztői tevékenységét is külön tanulmány világítja meg (Török Zsuzsa). Velük szemben (megint csak szinte találomra ragadva ki a példákat) a *Vasárnapi Ujságot* 1867-től 1905-ig irányító Nagy Miklósról, az ugyancsak nagyon sikeres *Hölgyfutárnál* szerkesztőként, a *Fővárosi Lapoknál* alapító főszerkesztőként tevékenykedő Tóth Kálmánról, a lapot 1867-től 1896-ig vezető Vadnay Károlyról viszont leginkább csak régi lexikoncikkekből tudhatunk meg valamit.

Másként – és pozitív felhanggal – természetesen úgy is lehet, sőt úgy kell fogalmazni, hogy a női irodalomra vonatkozó kutatások komoly eredményeket hoztak a 19. századi magyar irodalom társadalomtörténeti beágyazottságú leírásának területén. Okkal remélhető, hogy mindaz, ami forrásfeltárás, elmélet, módszertan és értelmezés terén történt itt az elmúlt két és fél évtizedben, készített ad majd a teljes irodalmi mező, a nem kanonizálódott tevékenységet folytató 85%, a férfiak közül kikerült szerkesztők és újságírók irodalmi és irodalom körüli munkásságának a feltárásához. A reménykedésre egyebek mellett az ad okot, hogy hasznos, mi több elkerülhetetlen lenne ez a nő történeti kutatások szempontjából is, hiszen a női irodalom speciális problémái és eredményei, igazi sajátosságai csak ebben a sokrétű kontextusban válhatnak még világosabban láthatókká.